

Riktlinjer för kyrkstugornas bevarande i Gammelstads kyrkstad

November 2021

Utgiven av världsarvssamordnaren för Gammelstads världsarv i samarbete
med Norrbottens museum och Länsstyrelsen i Norrbotten.

Bakgrund

Gammelstads kyrkstad är sedan 1996 ett världsarv, upptagen på Unesco:s lista över mänsklighetens omistliga arv. Världsarvsstatusen har sin grund i Nederluleå medeltida församlingskyrka, kyrkstaden med sina 405 kyrkstugor och den levande kyrkstugetraditionen.

Handledningen - Riktlinjer för kyrkstugornas bevarande i Gammelstads kyrkstad

Denna handledning riktar sig bygglovshandläggare på Luleå kommun samt till hantverkare som ska utföra arbeten i Gammelstads kyrkstad. Handledningen är en fördjupning av planbestämmelserna för Gammelstads kyrkby.

I Gammelstads kyrkstad gäller utökad bygglovsplikt. Det innebär att det behövs bygglov för åtgärder som i vanliga fall inte kräver det. Detta gäller allt från målning av fasad till byte av timmerstockar. Bygglovets är gratis och söks av kyrkstugeägaren på en speciellt utformad blankett för kyrkstugor. Kontakta Luleå kommuns Miljö – och byggavdelning för mer information.

Grävning och andra ingrepp i marken kräver tillståndet ”Ingrepp i fornlämning” från Länsstyrelsen. Tillståndet söks av kyrkstugeägaren. Kontakta enheten för samhällsplanering och kulturmiljö för mer information.

Det finns möjlighet för kyrkstugeägaren att erhålla kulturmiljöbidrag från Länsstyrelsen för renovering och restaurering. Kontakta enheten för samhällsplanering och kulturmiljö för mer information.

Styrdokument och övrig handledning

- **Plan- och bygglagen (PBL)**
- **Miljöbalken (MB)**
- **Kulturmiljölagen (KML)**
- **Markupplåtelseavtalet.** Avtal mellan markägaren Nederluleå församling och kyrkstugeägaren.
- **1818 års kungliga brev.** Reglerar kyrkstugeförvärv som prövas av Länsstyrelsen.
- **Kyrkstugor i Gammelstads kyrkby, planbestämmelser för kyrkstugor.** Tillhör detaljplan P91-04.
- **Estetiska programmet.** Utgiven 1999.
- **Kyrkstugor, handledning i byggnadsvård.** Utgiven 2000.
- **Kyrkstäderna i klimateffekternas tid.** Utgiven av Länsstyrelsen i Norrbotten.
- **Riktlinjer för skorstenstak & stegkrokar i Norrbottens kyrkstäder.** Utgiven 2021.

Alla åtgärder och åtaganden inom och i anslutning till världsarvsområdet skall präglas av respekt för grundvalen för världsarvsstatusen; den medeltida kyrkan och dess gestalt i bebyggelsen, kyrkstugorna och kyrkstugusedens fortlevnad och utveckling.

Kyrkstaden präglas av en asketisk skönhet formad av bondesamhällets funktionella krav. Man gjorde det man måste göra. Det dekorativa är resultatet av okonstlade material och hantverksmässigt utförande.

Det som byggs och åtgärder som utförs idag skall vägledas av samma sparsmakade inställning med målet långsiktig hållbarhet, funktion och skönhet.

Estetiska programmet, antaget 1999

Mark

§ "Markbeläggningen skall utgöras av gräs."

- Marken som kyrkstugan står på tillhör Nederluleå församling. Markupplåtelseavtalet gäller bara den mark som stugan står på, därför får kyrkstugeägaren inte uppföra staket, inhägnader, planteringar eller annat runt sin stuga.
- Det är olämpligt att stänga smogen (utrymmet mellan stugorna) med brädor och hänglås och göra dem till privata förråd. En stängd smog kan också vara farlig ur brandsynpunkt då många kyrkstugeägare förvarar brädor och annat mellan stugorna.

Stäng smog mellan kyrkstugorna, olämplig ur brandsynpunkt.

Grundsättning

§ "Torpargrunder av natursten skall bevaras."

- De flesta stugor har en grund av hörnstenar, men även murad sockel och trossbotten förekommer. Generellt sett ska den grundsättningslösning som redan finns fortsätta användas.
- Vid uppförande av ny grund är natursten bäst lämpad ur ett kulturhistoriskt perspektiv.
- Vattenblockerare mellan grundsten och syllstock får användas ifall det är nödvändigt. Den ska då vara av bitumenpapp eller näver. Träbitar eller annat organiskt material får inte användas.
- Grundsättningen får aldrig muras igen genom att ex. gjuta betong kring grundsättningen för att göra den vattentät. I vissa fall har en kallmurning gjorts mellan grundstenarna; detta är för att minska drag och förhindra att djur, snö eller skräp hamnar under stugan. Vid sådan kallmurning ska murningen mellan grundstenarna inte ha en bärande funktion.
- Tillstånd för ingrepp i fornlämning måste sökas för **alla** ingrepp i mark. Detta gäller allt från flytt av grundsten till stora grävarbeten. Detta görs hos Länsstyrelsen, av kyrkstugeägaren.

Stomme

§ "Ingrepp i timrade väggar och ytterväggar får inte göras."

- Vanliga skador på stomme är fukt- och skadedjursangrepp. Det har också blivit vanligare med hussvamp. Därför är det viktigt att använda naturliga material som trägol, lin/cellulosa/träfiberisolering, linoljefärg och liknande som gör att konstruktionen "andas".
- Vid timmerbyte ska endast skadade delar ersättas. Byte av hel stock utförs endast om konstruktionen kräver detta, exempelvis för dragverkan i hammarband/syllstock eller om stocken uppvisar stora skador.
- Nytt timmer ska hålla en allmänt god kvalitet. 7 årsringar per cm är riktlinjen. Timret ska vara tämligen rättvuxet.
- Ytan på nytt timmer ska ha samma karaktär som resten av stugan. Är stugans timmer handbilat ska nytt timmer handbilas, är det ramsågat ska det nya timret ramsågas. Nya knutar ska ha samma karaktär som de ersatta knutarna.
- Tryckimpregnerat trä får aldrig användas.
- Sulningar ska dymlas in. Modern skruv får inte användas, men i vissa fall kan fransk skruv vara acceptabelt. Den ska då användas på ett diskret sätt och döljas bakom träplugg.

Handbilat timmer, skarvat halvt i halvt med originalstockarna. Fransk skruv har dolts bakom träplugg.

Fasad

§ "Timrade fasader skall bibehållas. Brädfodrade fasader skall ha stående ribbad träpanel, locklistpanel."

§ "Kyrkstugor får endast målas med Äkta Falu Rödfärg, utan alkydinblandning. Knutbrädor får målas med vit linoljefärg."

- Måste panelen avlägsnas vid timmerbyte, så ska denna sättas tillbaka. Sitter panelen med klippspik, återanvänd gärna spiken.
- Är bara vissa delar av panelen dålig - ersätt bara den skadade panelen. Se också till att variera skarvarna i höjd. För att vattnet ska rinna av, kapa de mötande brädorna med ett snitt snett utåt/nedåt.
- Om ny panel måste slås ska denna utgöras av stående ribbad panel, locklistpanel. Bottenbrädornas bredder kan variera mellan 12,5 och 20 cm, gärna i dimensionsväxling på samma vägg. Läkten bör vara mellan 4–5 cm bred.
- Ny panel spikas direkt på timret, den får inte spikas ovanpå befintlig panel. Klippspik bör användas.

- All panel ska hålla god kvalitet med tätt mellan årsringarna. Den ska monteras med både kärnsidan och den sågade sidan utåt. Anledningen är att den feta kärnan skyddar träet samtidigt som en sågade ytan gör det lättare för slamfärgen att fästa. Detta gäller dock inte om man bara skarvar panelen. I detta fall ska brädan vändas åt samma håll som kvarvarande panelbräda. All panel ska snedsågas nedtill.
- Fasader utan panel ska inte panelslås.
- Tryckimpregnerat trä får inte användas.
- Plåt detaljer och plåtbeklädnader får inte användas.
- Ibland skyddades sockeln och syllen med en vinklad fotbräda som byttes ut med jämna mellanrum. Fotbräder är inte vanliga på kyrkstugorna och bör därför förekomma restriktivt.
- Är fasaden målad med alkydoljefärg eller akrylatfärg (plastfärg) bör den bytas ut mot faluröd slamfärg. Är fasaden omålad, vilket kan förekomma på gavelsidan om grannstugan står allt för nära, hålls den omålad.
- På en del stugor är knutbräder och vindskivor målade i samma faluröda slamfärg som panelen. Fortsätt i så fall med detta, hellre än att måla med vit linoljefärg.

Panellist skarvad med ett snitt snett utåt för lättare vattenavrinning.

Ersätt bara den skadade panelen, variera skarvarna i höjd.

Plåtbeklädnader får inte förekomma.

Fönster, fönsterluckor

§ "Bygglov krävs för byte av fönster, fönsterluckor eller fönsteröverstycken och får endast ske till kopior av befintliga eller till sådana med dokumenterat äldre utseende. Fönsterluckor skall vara stängningsbara. Alla fönsterdetaljer skall vara målade med vit linoljefärg."

- Restaurera snarare än byt ut. Vid restaurering ska så mycket som möjligt av befintligt material behållas då äldre fönsterbågar och fönsterluckor ofta byggs med virke av mycket god kvalitet.
- Lagningar ska göras med mycket högkvalitativt kärnvirke av samma material som befintligt.
- Måste äldre fönsterbågar bytas ska både hyvling och dimensioner vara likvärdiga föregångarna. Inga lösa spröjsar får heller förekomma. Har fönsterbågarna modern karaktär kan de med fördel bytas ut mot fönsterbågar av äldre typ.
- Vid byte av fönsterluckor ska de vara likvärdiga originalet alternativt ha historiska förebilder.

- Sekundära fönsterhål i köksdel, förstuga etc. får inte göras.
- Fönsterbågar och fönsterluckor oljas in med linolja före målning.
- Linoljekitt används vid kittning av fönsterbågar. Linoljekittet kan även användas för att spackla mindre sprickor och håligheter.
- Målning av fönsterbågar och fönsterluckor sker med vit linoljefärg. Den vita kulören kan brytas något för att mildra det ibland allt för vita intrycket. Fönsterhakar, likt bilden nedan kan med fördel målas i samma färg och kulör som bakomliggande yta.
- Luck- och fönsterbeslag målas med vit linoljefärg.

Beslag målad med vit linoljefärg.

Fönsterbeslag målad med vit linoljefärg. Fönsterhake målad med röd slamfärg.

Dörrar

§ "Dörrar och dörrfoder skall vara målade med vit linoljefärg."

- En gammal dörr ska restaureras snarare än bytas ut. Vid restaurering ska så mycket som möjligt av befintligt material behållas då äldre dörrar ofta byggts med virke av mycket god kvalitet. Lagning ska göras med mycket högkvalitativt kärnvirke av samma material som befintligt.
- Är nuvarande dörr av äldre datum och måste bytas ut ska den stå förebild för den nya dörren. Använd virke av god kvalitet. Är dörren av modernare typ kan den med fördel bytas ut mot en äldre dörr.
- Dörrblad och karm målas med vit linoljefärg. Detsamma gäller foder och detaljer som gångjärn, dörrkläpp och liknande.

Nummerskylt

- Nummerskylten utgörs av emalj med vita siffror och ram på blå botten. Typsnitt ex. Clarendon.

Broar och entréer

§ "Bro av natursten ska bevaras. Bygglov krävs för ny entrétrappa, som ska ha gammalt dokumenterat utförande."

- Trappor kan utgöras av kvarnstenar, huggna stenar eller vara konstruerade i trä. Måste nuvarande brotrappa bytas bör den ersättas med samma material som befintligt. Utgörs trappan av en sten bör den även fortsättningsvis göra det.
- Lämplig trätrappa ska vara enkelt utformat med broplan som inte är bredare än dörr inklusive foder. Fördelaktigt även utan räcken, eller vid behov ett smäckerat räcke enbart på en sida. Impregnerat virke får aldrig användas, behandla det med tjärolja eller roslagsmahogny istället. Handledare på vägg målas i samma kulör som bakomliggande yta.

Smäcker och enkel variant av handledare på trä- och stentrappa.

Handledare på vägg, målad i samma kulör som bakomliggande yta.

Smäcker och enkel variant av handledare på trätrappa.

Väggarmaturer

- Väggarmaturer bör undvikas då de endast förekommit under en mycket begränsad tid i områdets månghundraåriga historia. Istället har stolparmaturer placerats ut mellan stugorna. I de områden där stolparmaturer saknas eller där mörka partier bildas mellan stugorna kan en väggarmatur emellertid accepteras.
- Armaturen är en funktion och inte en utsmyckning. Därför är varje fall unikt och bör således behandlas individuellt. Det finns dock inget behov av att ersätta redan monterad väggarmatur annat än om den är trasig.
- Med placering på lämplig plats ovan eller bredvid ytterdörren bör formspråket vara återhållsamt och underordnat kyrkstugan. Armaturen skall inte sticka längre ut än takfoten samt ha en materialäkthet såsom glas, metall eller andra traditionella material. Svart eller grå armatur är att föredra, men det finns exempel på enkla koppar- och mässingsarmaturer som kan fungera. Vit armatur skall dock undvikas.

Tak

§ "Bygglov krävs för byte av takmaterial. Tak skall vara matta, grå - svarta."

- Historiskt sett har takmaterialen i Gammelstad utgjorts av papptak, brädtak och nävertak med takved av tunna slanor som knäppes över nock. Från 1940-talet har plåttaken blivit allt vanligare. Värna mångfalden, den ger liv åt miljön.
- Se vid takbyte till att i första hand byta till det takmaterial som stugan har idag. Har det papptak, bör ett nytt papptak ersätta det gamla. Det finns undantagsvis takmaterial som är allt för tunga för takkonstruktionen. Ett sådant är betongtegel, då finns möjligheten att byta till ett lättare material med historisk anknytning.

Mångfald av takmaterial i kyrkstaden.

Hängrännor och stuprör

- Hängrännor och stuprör förekom knappt på kyrkstugorna förr men kan behövas på vissa stugor, särskilt de stugor med plåttak där plåten ger regnet en rejäl skjuts.
- Sätten att leda bort vatten är ofta individuellt från stuga till stuga beroende på läge och närliggande kyrkstugor. Är hängrännor nödvändiga är endast en ränna över dörren att föredra, men anses hängrännor och stuprör i full längd som en nödvändighet ska de ha samma kulör som bakomliggande yta. Ofta är de vita, men har man en röd takfotsplanka så är röd att föredra. I annat fall kan även en galvad hängränna användas beroende på takets kulör. På vissa kyrkstugor sitter en hängränna i trä, vilket är mycket positivt.

Vit hängränna och stuprör har samma kulör som bakomliggande yta.

Hängränna endast över dörr är att föredra. Rännan har samma kulör som bakomliggande yta.

Takkrokar och takstegar

- Fasta takstegar är något som inte rekommenderas. Använd istället takkrokar och glidskydd som följer kraven för taksäkerhet enligt SIS-standard.
- Snörasskydd bör endast monteras vid behov. Läs mer i "Riktlinjer för skorstenstak & stegkrokar i Norrbottens kyrkstäder" från Norrbottens museum, utgiven hösten 2021.

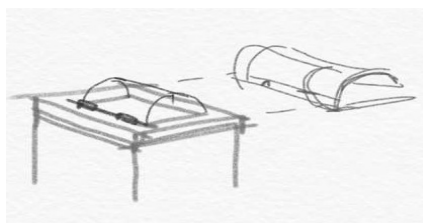
Skorsten

§ "Skorstenar ska muras av rödtegel och förses med låg stos mot taket och putsad eller gjuten avfasad täckplatta på krönet."

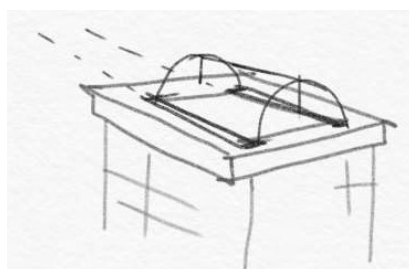
- Är skorstenen av äldre modell ska den muras likt originalet. Är skorstenen av modernare typ, utgå gärna från gamla bilder på stugan om detta finns. Om inte, utgå från nuvarande utseende.
- Skorstenar muras med hårdbränt, rött, schatterat tegel av god kvalitet. Använd KC-
bruk, M 0,5.
- Skorstenar ska inte kläs in, endast förses med låg stos mot taket. Stosen ska följa takvinkeln, inte vara horisontell.
- Skorstenstak kan monteras om behov av väderskydd finns för kallställda skorstenar. De ska utformas lågmält och samspela med bebyggelsens befintliga kulturvärden sett till material och metod. De ska följa sotarväsendets krav och inte kräva några lösa verktyg för av- och påmontering. Läs mer i "Riktlinjer för skorstenstak & stegkrokar i Norrbottens kyrkstäder" från Norrbottens museum, utgiven hösten 2021.

Placeras så benen tar i skorstensväggarna och plattjärnen stöttar mot skorstenskransen.

Huv med gångjärn.

Huv med skenor.

Skorsten murad med schatterat tegel, låg plåtstos mot taket.

Skorstenstakets placering på kransen.

